

vagy, épp olyan nélkülözhetetlen és hasznos polgára vagy a hazának, mintha a miniszterelnöki székben jó miniszterelnök vagy. Ez Széchenyi gondolata. S életének példájával erre akar bennünket ráébreszteni. Céljai oly magasak, hogy évszázadoknak adnak a magyar életben feladatokat. De éppen azért, hogy ilyen magasra tüzte azokat a célokat, elérte Széchenyi azt, hogy az ő céljai nem avulnak el, sohasem lesznek korszerűtlenek. Széchenyi ezért él ma is. Itt van közöttünk, nevel és tanít bennünket. Nevel és tanít minden magyart, aki ránéz, aki hozzája fordul és tőle vár a jelen feladatai között kérdéseire feleletet.

Tegyük a szívünkre a kezünket, és kérdezzük meg magunktól, vajjon e halhatatlan géniusz eszméi megvalósultak-e közöttünk? Ha őszinték akarunk lenni, meg kell mondanunk, hogy: nem! Még nagyon messze vagyunk attól, hogy Széchenyi gondolatait megvalósultaknak érezhessük. Viszont ez mitsem von le ezeknek a gondolatoknak értékéből. Az örök igazságoknak és örök eszményeknek az a természetük, hogy nincsenek korokhoz kötve. Széchenyiben is az örök magyarság célkitűzései élnek: minden kortól távol vannak és mégis minden korhoz közel állnak. Itt vannak állandóan közöttünk, nevelnek, tanítanak, eszméltetnek bennünket, hogy jobb igazabb magyarok lehessünk általuk. Ebben rejlik az értékük és ez Széchenyinek az igazi nagysága.

Halasy-Nagy József.

Széchenyi és az igazi nemzeti megújulás.

Széchenyi új magyarságot, új Magyarországot akart. *Megújulásról beszélt ő is*, mint előtte legalább jó félszázaddal minden eszmélő és gondolkozó magyar. *Megújulás* — ez Széchenyi életcéljának foglalatja. Ép azért Széchenyit nem tudjuk igazán megérteni, ha nem helyezzük vissza a *megújulás* korának íróihoz, újítást sürgető legjobbjaihoz, mert élete gyökérszálaival ide tartozik, az ébredés, az eszmélés korába, mikor azt az egy-két kebelt, mely még a múltba vissza fájt, elkapta a „nemlét iszonya“ és „nem volt remény már csak emlékezet.“ A magyar csak a múltjára mert már gondolni és a végső, halálos szorongatottság óráiban már nem hitte, hogy még meg lehet újulnunk. csak azt érezte, hogy mégis *meg kell történnie*, mert különben beteljesül Herder jóslata és a magyarság további sorsa a végső pusztulás.

Széchenyi egész élete *egyetlen nagy felelet a kérdések kérdésére*: lehet-e egyáltalán megújodnunk — embernek, nemzetnek, emberiségnek? Meg kell értenünk, hogy nem *haladásról* van szó, mikor a Széchenyi féle megújodni akarásról beszélünk, hanem teljes átlényegülésről, gyökerestül való átfarmálódásról. Akik csak „haladni“ akartak, azok Kazinczy szemével figyelték a tennivalókat és okoskodásuk igen egyszerű volt: nézz szét egy kicsit Nyugat-Európában és ha látod, hogy másnak épebb és szebb háza van mint neked, lesd el az építkezés mékénjtét és magadnak is szép házat — sőt szép hazát is — tudsz majd építeni. Nem hiába, hogy a megújulás korának ez a legfürgébb, ha

nem is legmélyebb szelleme, leginkább stíluskérdésekkel vesződött és *izlést* akart a parlagi magyarnak diktálni. Némi túlzással azt lehetne mondani, elégnék tartotta a megújodáshoz, ha a magyarnak megszépül a nyelve és fejlődik a verstechnikája és idegen kultúráknak inkább a *köntöse* érdekelt, mint a tartalma.

Kultúrát azonban nem lehet másolni — Kazinczy fordításaival másolt — kultúrát csak *teremteni* lehet. Aki maga nem teremtő lélek — Kazinczy bizonyára nem volt az — az elemez, rábeszél, magyaráz, gyönyörködik, de a valódi művésszel szemben csak a műélvezőhöz hasonlítható: nem ő csinálja a képet, csak — készen már — a szobája falára akasztja. Nem igazi cselekvő megújodás ez, csak formai, esztetikai hozzáidomulás, a léleknek esztetikai értelmű „átöltözködése“ és végeredményben ez a magyarázata, hogy mért volt Kazinczy úgynevezett világnézete — szépségideálja — mégis csak a kevesek ügye, helyesebben, mért nem tudta még megérteni, hogy kész gyümölcsöket nem lehet ráerőltetni, ráaggatni a magyarság — a történelmében és népiségében, meghatározott magyarság — termőfáira.

Kazinczy, a racionalista és felvilágosult széplélek, nem értette még meg, hogy *nem újulhatunk meg eddigi önmagunk ellen*, hogy a magyart — de semmilyen népét a világnak — nem lehet a multja ellenére boldogítani. Csak a megújodás mélyebb szellemei értették ezt meg, — Berzsényi, Kölcsey — és *ők már nem csak esztetikát, hanem erkölcsöt mondtak*, észhezterést, önmagukba nézést, igazi termőerőinkhez, ősi virtusunkhoz és nemzeti hagyományainkhoz való visszatérést. *Egyszóval, mihelyt erkölcsöt mondtak, multat is mondtak*. Berzsényi hamar elkiáltja a nagy szót, hogy a magyar, a most romlásnak indult magyar, azért állt meg nyolc századoknak vérzivatarjai között, mert „régí erkölcs, spártai férfikar“ vezérelte fergetegei között. De különös dolog, itt talán még nagyobb veszedelem rejtett, mint a Kazinczy féle esztetikai értelmű, másoló odatapadásban. Berzsényi annyira csak a multat nézte, hogy a jövőt is benne látta. A mult is forma, kialakultság, afféle „műalkotás“, mint amilyenekben — más értelemben — Kazinczy gyönyörködött és Berzsényi valójában épúgy másoló maradt, — persze, a mult másolója, — mint Kazinczy. Csak épen kétségbeesett másoló, hiszen látnia kellett, hogy a magyar már-már élő anachronizmussá vált és a sírjába hulló magyarra ráhengerítette — keserű vigaszul — a fátum nagy sirkövét: *igy kellett lennie, el kellett pusztulnunk*.

Igy vergődött akkor is a magyar lélek az európaivá formálódás vágya és a maga végzetesnek érzett fajisága között. Tanulni akart — tanulnia is kellett — de magyarságának kára és megcsökkenése nélkül. Azt hiszem épen ezen a ponton dől el Széchenyi magyarság formáló, újító jelentősége, abban tehát, hogyan tudott ösztönösen is korszerűbb és európaibb lenni, mint a csiszoltabb szellemű Kazinczy és a filozófikusabb, kultúraltabb Kölcsey és hogy tudta — törzsökös magyar létére is — Berzsényivel szemben nem a multat, hanem a jövőt megidézni.

Vizsgáljuk tehát először a műveltség, az európaiság kérdését. Széchenyi inkább világlátott ember volt, mint művelt és mégis ösztönszerű eligazodásában európaibb, korszerűbb, mondhatnók „modernebb“ volt

Kazinczynál is, Kölcseynél is, még pedig azért, mert — *vallásosabb volt*. Kazinczy, épen racionalista beállítottságánál fogva, a felvilágosult numanizmusnak halványan pislákoló deizmusát vállalta csak. *Még elfogadta Istent, de nem kereste már. Nem akarta, de belátta, hogy lennie kell. Az Isten inkább logikai kényszer, mint erkölcsi, akarati mozgató erő.* Az erkölcsi önalakítás vágya azért tolódott át nála olyan könnyen az esztetikai odaadás, a jószándékú Schönggeisterei területére, amely szereti a szépen megfogalmazott erényképleteket, de kevésbbé műveli — anélkül, hogy súlyos hibákat lehetne a fejére olvasni — az erkölcsi tetteket. Kölcsey ugyan sokkal mélyebben érezte nemzedéke erkölcsi ürességét — azt, hogy „jég kebelbe fásult szívet zár“ és „nincs magasra vivő szenvedelme“ — de antik gyökérzetű világnézeti műveltségében az Isten gondolata nála is szintén csak idea volt, az „első mozgató“ logikai képlete.

Széchenyi hite élőbb, gyakorlatibb és mint már mondtuk — korszerűbb volt. Korszerűbb volt, mert mélyén ott feszült a nagy romantikus visszatérni-akarás vágya, az újra kezdés, a saját erejéből való alkotás és életformálás vágya. Ennek a romantikának már nem kellettek a hagyományos műveltség merev, hideg és szabályozottan szövevényes erényképletei és szépségképletei, nem akart már tanulni és könyvekhez tapadni, *nem akart másolni* — gondoljunk megint Kazinczyra — hanem teremteni, alkotni akart és *azonnali felelet* keresett az ember kiirt-hatatlan jóság, igazság és szépségkeresésének miértjeire. Széchenyi ilyen szabásu lélek volt, *már indulásában is a magyar közélet Csongorja* és már akkor, mikor a leginkább előre sejtő és vizionáló magyar költő, Vörösmarty, még talán csak öntudatlanul rejtegette a „lelkében a maga Csongorját. Széchenyi Csongorként indult neki a magyar életnek, a vas-kos magyar sárnak, az úttalan utaknak, az ezerféle *nem csongori* tenni-valónak, de mind jobban beéregedett a lába a sárba, annál nagyobb tudott és mert lépni a maga *gondolat* és *akarat*-lábain. Szinte érthetetlen csoda volt ez a romantikus nekirugaszkodás, ez a sárban-taposodó égre-nézés és csillagkergetés, ez a gyermekesen makacs *mást-akarás*. Érthetetlen volt, hogy egy magyar gróf, százezer holdak korlátlan ura — aki már fölkapott az örömfő szekerére is — egyszerre csak magába száll és fejébe veszi, hogy az ősi földet, *a magyar Balgák földjét, most pedig ki fogja forgatni a sarkaiából*. Hiába állt eléje a „nagy“ mult — a kardforgató, buzogányos apák multja — nem lett volna valóságosan romantikus, ha nem tudta volna legyőzni legjobbainknak ezt a legnagyobb kísértését is. Széchenyi nem merevedett mozdulatlaná ettől a multtól, nem tapadt hozzá, hanem csak épen azt szívta fel belőle, amire a jövő felé való útjában volt szüksége: azt a bizonyosságot, hogy a magyarnak — *mivel egyszer már nagyott alkotott* — megint nagyott, még nagyobbat kell alkotnia. Széchenyi úgy volt a multtal, mint a kor nagy költője, Vörösmarty is. Ennek is tiszta vízió a mult szemlélete: a magyarságnak egyetlen hősies hajrában való megrögzítése:

Látom, elöl kacagányos apák és heves ifjú leventék
Száguldó lovakon mint törnek halni vagy ölni . . .

Éz kellett a multból, ez a honfoglaló hajrá, de ez is csak indulónak. Széchenyi nem ismerte a multat, de minek is ismerte volna? A valóság a Balgák dolga, akik azért analizálnak, mert messzi tettek mögé is a maguk kicsiségét akarják odacsempészni. Csongorék nem analizálnak, mert nekik sietniök kell: *dómot kell építeniök, nem kalyibát. Az álomkép, a vízió nagyszerűsége nőgat csak teremtésre* — ez Széchenyi-ben a mult visszaverődő fényének ragyogása. De nem állt meg ennél a fénynél — itt győzte le a mult kísértését — hanem *a maga erejéből is, belülről is* meg akart fényesedni. Nem akart lopott fényvel dolgozni — itt bukkanunk rá romantikájának vallásos magjára. A mult aranyából markolni, az ősök dicsőségruhájába öltözködni — de sokan is tudják és szeretik is megtenni. Ez is visszatérés, de — erkölcsi értelemben — nem egyéb tolvajlásnál: *Az igazibb visszatérés — sőt az egyetlen lehetséges visszatérés* — a lélekben való megtisztulás, az embernek legősibb multjába, a kegyelmi állapot tisztaságába való öltözködés és Széchenyi élete — ha csak szándékosan nem akarjuk tagadni — ezen a síkon mozgott. Nem azért mondjuk ezt, mert imádkozott és templomba járt — hanem azért, mert nemcsak *megtűrte* az Istent, hanem akarta és kereste is és egész életét *cselekvően, hitvallóan, a keresztény lélek éber virrasztásával Hozzá irányította*.

Széchenyi egész életének a hit volt a mozgatója, ezért nyílt egész szellemi perspektívája már nem a mult, hanem a jövő felé. Nem azért, mert korigálni akart a mult magyarján, nem is azért, mert keveselte az ősök virtusát, csak azt állította, hogy „bajnoki elődeink“ dicsőség köntösébe hiába akarunk már bebujni, nincs a testünkre szabva. Sőt elérkezett az ideje — ezt Széchenyinél jobban senkisémm érezte — hogy a magyart, jövő megmaradása kedvéért, szinte erőszakkal kell kimozdítani eddigi önmagából. *Nemzetté kell válnunk* — mint egyszer már Szent István korában — *még pedig megint eddigi történelmi formánk ellenére*. Megint a *léleknek kell megváltoznia*, mint akkor is és ahogy Szent Istvánnál sem az intézményeket kell néznünk, hanem a térítő, átforgató szándékot, Széchenyinek se a tetteit hánytorgassuk, hanem azt a szándékát nézzük, hogy a magyar közgondolkozást, életfelfogást, emberértékelést akarta megváltoztatni. *Nem alkotmányreformról volt itt szó, hanem az emberek gyökeres, belülről kiinduló megjavításáról*.

A magyarság két történelmi osztályát — a nemességet és népet — a föld birtoklásának kérdésében tragikus ellentét választotta el egymástól, már pedig az új értelmű nemzetté válás csakis *szociális értelemben mehetett végbe*, a testvéri megértés és egymásra találás síkján. A magyar lélek azonban nem szociális lélek — Széchenyiig legalább nem volt az. A kardforgató magyar, a virtuosos magyar testvérisége csak a közös védekezésre szorítottak kényszerű testvérisége volt. A magyar valójában nem ért rá polgárosodni, összetörödni, sorsa a kifelé való vigyázásba, örökös védekezésbe szorította. Vigyázott is, védekezett fogal és körömmel, de egyszerre csak észre kellett vennie, hogy bajait nem oldhatja meg többé karddal és virtussal. Nagyon kevesen vették ezt észre, leginkább épen Széchenyi. Ezért van, hogy Széchenyi már nem a multat emlegeti, nem sopánkodik a végzetünk miatt, nem akar

sérelmi politikát folytatni, hanem világgá kiáltja, hogy a nemzetét formálódás — tehát megmaradásunk, további jövőnk — *csakis rajtunk, egyéni észzehztérésünkön múlik.*

Ez nem az alkotmányreform kérdése, ez erkölcsi kérdés és Széchenyi volt tulajdonképen az első magyar államférfi — nem lenne néhez *egyetlent* se mondani — aki nem a politikai viszonyok megváltoztatásával, nem kívülről akarta a magyart megjavítani, hanem egész gondolkozásmódunk, életfelfogásunk megfordításával. Annak a bizonyos „extra Hungariam non est vita“ felfogásnak üzent hadat, a begubózott, önkritikát nem ismerő, de más kritikáját el nem viselő, tanulni nem akaró életfelfogásnak, a nemesi étellel együtt járó úrhatnámságnak és szellemi bedeszkozottságnak, főleg pedig szociális érzéketlenségnek. Nemhiába emlegette már első nagy munkájában, a Hitelben a *nemzetiség*, azaz *nemzetté* válás, *nemzeti öntudatra* ébredés szükségessége mellett a „kiművelt emberfő“ szükségét is. Széchenyi is műveltté akarta tenni a magyart mint Kazinczy, de aki ismeri személyes erkölcsi életében vívott küzdelmeit, naponkint megújuló lelkiismereti gyötrődéseit és csillapíthatatlan tettvágyát, az könnyen belátja, hogy ez a műveltség csakis szociális értelmű lehetett. A kultúra Széchenyi értelmezése szerint nem volt üvegházi növény, esztetikai vagy értelmi kielégülés — a kultúrának az erkölcsi öneszmélésig kellett korbácsolnia az embert, a belső észzehztérésig, hogy aztán — önmaga hatalmi és kényelmi köreiből kimozdulva, szóval visszatérve a hit parancsolta —, vallás akarta megtisztulásig — elindulhasson a *szociális cselekvés* útjára.

Nincs cselekvőbb politikusunk Széchenyinnél, de nem azért cselekedett, mert ideje és pénze volt hozzá — mások épen ezt az időt és pénzt pocskolták el felháborító lelkiismeretlenséggel — hanem mert az egész magyar életet — és ez az élet nemesi, privilégizált osztályélet volt — a *jogkövetelés területéről a tehervállalás területére* akarta szorítani.

Széchenyi *szociális műveltséget* akart, épen ez volt az új és a korszerű egész javító munkájában. Magyar, tedd ezt, vagy azt, csak ne siránkozz, ne emlegesd a fátumot, ne öltözködj nemzeti sérelmeid lázító köntösébe, hanem fogd meg a dolog végét, ahol éred. Lehet, hogy acsarkodnak rád és meg akarnak fojtani, a nyelvöltögetés nem segít rajtad, erőt kell mutatnod. Ezt akarta elérni Széchenyi, erőssé akarta tenni a magyart, de ezt csak úgy látta elérhetőnek, ha mindenki észhez tér és munkához lát. Útálta az örökös gáncsoskodást, hiányolást, leszólást, a nagy, patetikus szavakkal űzött időprédálást — valahogy kapát-kaszát szeretett volna látni minden mozdulni tudó magyar kezében. Kegyetlenül gúnyolta a sültgalambvárását és dicsekvést, a magyar táj és életmód vaksi és öncélú megimádását, a jól ismert melldöngető hivalkodást, mely — a másét nem ismerve — a magáét tartja a legnagyobbra. Bizony, jól látta ennek a „csúnyácska“ hazának porát-sarát, csak persze nem kiáltotta világgá. Széchenyi, a külföldet járt magyar, nem denúciálta a külföld felé a magyart, de az itthoni sarat azok orra alá tartotta, akik miatt beleragadtunk ebbe a sárba: a saját főuri osztályának, tágabban a nemességnek az orra alá.

Széchenyi tehát nemzetjavító munkáját önmagán, önmaga társa-

dalmi osztályán akarta kezdeni. A magyar nemességnek eddigi cselekvés-formája a harc volt — erre gondolt Berzsényi is, mikor büszkén hirdette, hogy „Herkulesként ércbuzogány rezegett“ a magyar kezében — de most másféle tettekre volt szükség. Ezért mondtuk feljebb, hogy a magyarnak — szinte máról holnapra — eddigi életformájával valósággal szembe kellett fordulnia, Nem politikai változásról volt szó — ezt nem győzzük eléggé hangsúlyozni — *hanem lelkiületi, jelfogásbeli, világnézeti változásról*. Ezért nem szabad Széchenyinek a néphez, a jobbágyhoz való viszonyában sem politikumot keresünk. Széchenyi nem volt politikus és épen ez hozta tragikus helyzetbe a saját osztálya felé is, de azok felé is, akik reform eszméit a politika síkján, a politika eszközével akarták megvalósítani. A főurak féltek az áldozatvállalástól, nem azért talán, mert semmit sem akartak adni, hanem azért, mert érezték, hogy Széchenyi „stilusa“ a mindent odaadáshoz fog vezetni. Széchenyi egész életét a mérlegre dobta, szándéka szerint, szociális lelkiismerete szerint valójában mindenét a köz javára fordította — és éppen ezt a szándékot, ezt a totális odaadást rettegték benne. Akik viszont — az ő kezdeményezésére a *népet* akarták felszabadítani, nem szívesen látták, hogy Széchenyi itt is inkább *nevelésről beszél, mint felszabadításról*. Éppen itt rejlik a magyarázata, hogy mért kellett szükségképen szembe kerülnie azokkal — gondolkodhatunk Kossuth és Petőfi nemzedékére — akik, az akkori európai szabadelvűség jegyében a szociális igazságtevést valahogy kívülről, a társadalmi válaszfalak rögtöni ledöntésével akarták megvalósítani, Jogot követeltek ők és az emberek — ne kételkedjünk benne, hogy kevésbé jóhiszeműen és becsületesen, mint Széchenyi — de mivel nem kételkedhetik a felszabadítandó ember jóságában — *hiszen az elnyomottság mentő glóriája ragyogott a feje körül* — aggálytalanul léptek rá a politikai felszabadítás útjára.

Széchenyi, aki annyi szociális hibát látott az „elnyomó“ osztályban, nyilván nem hihetett az elnyomottak szociális felhasználhatóságában sem — ez választja el kibékíthetetlenül a liberális erkölcsi aggálytalanságától. Széchenyi természetesen nem kételkedett a felszabadítandó ember jogaiban — ilyen értelemben ő is „liberális volt — de nem hitt abban, hogy a jogaiba való behelyezéssel szükségszerűen együtt jár az öntudatra ébredése is. De mindezekén túl, rettegve gondolt arra, hogy népét azért akarják felszabadítani, mert megint fel *akarják használni* és a nép nevében akarják majd csinálni, amit ő az „urak“ részéről is természetlennek és korszerűtlennek talált: *a régi sérelmi, jogkövetelő politikát*. Széchenyi is világosan látta nemzeti sérelmeinket, de nem *akart politikai nacionalizmust kivirágoztatni*, nem akarta, hogy a magyar — más jelszavak mögött, mint régebben — de továbbra is a mutjából, a megbántottságából éljen. Széchenyi nem akarta, hogy a nemze a betegségét másra tolja — mert akkor nincs gyógyulás! Ez az ok — a külső ok — tudniillik mindig megvan: mások, az „ellenségeink“ — és ki nem ellensége a magyarnak? — mindig a romlásunkat, a gyengeségeinket fogják akarni és ha folyton őket lessük, nagyon könnyen benne ragadunk a végzetet emlegető dermédtségünkbe, nemzeti passzivitásunkba. *Széchenyi szerint különben sincs politikai állapot, csak erkölcsi állapot van.*

A szabadságban is meg lehet romlani, a zsarnoki nyomás alatt is meg lehet erősödni: a kérdés nem a politikai rendszeren, hanem az ember erkölcsi erején múlik. *Széchenyi hite szerint csak a belülről erős nemzet az igazán szabad nemzet* — ezért nem akart Széchenyi a szabadságról még beszélni sem addig, míg nem volt *kit* felszabadítania. Nem voltunk még nemzet, csak a vezető rétegek szociális tenniakarása és a lejjebb-állók kulturális és gazdasági felemelése a tehetett bennünket azzá.

Széchenyi az ember értékét akarta emelni, hitt az ember értékeségében, tehát egyéniségtisztelő volt, ha tetszik, *liberális*. De ha szabadságot mondott is, törvényt is mondott hozzá: a keresztény erkölcsiség áthághatatlan törvényeit. Jogtisztelőnek és egyéniségkultuszának tehát semmiköze a nyaklónélküli, öncélú, magát-néző liberalizmushoz. Ezért nem hitt Széchenyi a korlátlan szabadságverseny áldásaiban, az erkölcsi gátlást nem ismerő, *gyorstalpaló* államépítésben a nemzetiségek mázolásában — szóval *nem hitt abban, hogy az emberek megnevelése nélkül államot lehessen építeni*.

Bárhogy forgatjuk tehát a dolgot, az igazság egyszerűen az, hogy Széchenyi keresztény értelmű nacionalizmusnak az alaptételeihez, szelleméhez még akkor is vissza kellene térnünk, ha politikai-liberális, államépítésünk jobban sikerült volna, mint ahogy tényleg sikerült. *A nemzet nem születik meg készen* — sem politikai szabadságból (ez szól a múlt felé), sem a vér és fajiság erőiből, (ez szól a jövőnek) — *a nemzet is erkölcsi alakulás eredménye*. A legdicsebb múlt és a legtisztább vér sem biztosíték a későbbi megromlás ellen és a történelem talán azért adta fel Trianonban a véres leckét, hogy végre megint *belterjes* gazdálkodást folytassunk, mint Széchenyi és inkább szellemi és szociális széttagoaltságunkkal törődünk, mint szociális álmainkkal. Még nem is nagyon régen 30 millió magyarról szöttek a politikai nacionalizmus megszállottjai színes álmokat, holott a meglevő, sokkal kevesebb magyarnak sem jutott elég kenyér, se szellemi, se tényleges értelemben. *Vajjon van-e más segítség, mint a Széchenyi prédikálta belső észhezterés, egymáshoztörődés, szociális összebékülés?* És mivel a nemzet termőfái — sem a liberális, sem a fajiságában meghatározott nemzeté nem *termik meg maguktól* ezt a jövőt, megmaradást jelentő szocializmust, nincs más hátra, minthogy magunk is megtérjünk — újra és újra — a kereszténységnek azokhoz a formáló, eszményt, célt jelentő örök igazságaihoz, melyek Széchenyit is ihlették és irányították nemzetmentő munkájában. *Széchenyi példája azért lesz örök jelentőségű, mert örök igazságokba kapaszkodott.*

Vajtai István.